

METAFIZIKA ÉS LOGIKA VARGA BÉLA BÖLCSELETÉBEN

Varga Béla filozófiai munkásságának nagy részét a „fennállástanra”, a hyparchológiára terjesztette ki, melynek alapkérdése a „hogyanlétezés”. Mielőtt azonban részletesen tárgyalnánk ontológiáját, látnunk kell, hogyan jutott el addig, és milyen propedeutikát dolgozott ki annak érdekében, hogy teljes képet adhasson a szubsztenciáról és az individualitásról, illetve a kettő kapcsolatáról.

Módszertanilag a logikai vizsgálódások az alapvetőek, amelyek mintegy proomionként vezetnek el a fenomenológiai vizsgálódásokhoz. Ilyeténképpen ez utóbbi derítheti ki a dolgok „hogyanlétezését.” „A kérdések tehát a következő rendben sorakoznak egymásután. Meg kell tudnunk, hogy mi a tárgy általában, vagyis mi a logikai föltétele annak, hogy a valami, a dolog, a tárgy jelentése létrejöheszen. Ez tisztán logikai munka, melynek a tárgyakhoz semmi köze. A kutatásnak ezt a területét éppen azért logikai síknak nevezhetjük. A phaenomenológiai síkban már a tárgy, illetve a tárgyak valamilyen módon megjelennek. Itt két kérdés jöhet tekintetbe: 1. hogy a tárgyak mik és 2. ... miképp állnak fenn.”¹

A következőkben tárgyaljuk a metafizikát és a logikai értékelméletét, mint a „végső elvek” vizsgálatának terrénumát.

Amikor a metafizika helyét keresi kora tudományai és a filozófia diszciplínái között, a történetileg kialakult felfogások nem adnak számára egyértelmű meghatározást. A három alaptudomány, a logika, metafizika, ismerelmélet értelmezésekor csupán kijelöljük a helyét a filozófiai tudományok között, de még nem határoztuk meg a funkcióját, szerepét. Varga szerint bármilyen nehéz is, a metafizikának törekednie kell, hogy a racionalizmus és az empirizmus közötti ellentétet feloldja, s bármily nehéz is, meg kell találnia azt a középutat, amelyen elkerüli a realizmus és az idealizmus túlzásait egyaránt. E. Lask elméletét használva keresi a megoldást. Lask elhelyezi a metafizikai réteget a logikai érvényesség és az érzéki létező régiója között (lásd. E. Lask: Die Logik der Philosophie, 1911. 5. skk.). Van tehát eszerint három réteg:

1. Érzéki, tétező;
2. Nem érzéki (nichtsinnlich), s ez utóbbi keretén belül:
 - a. az érzékfölötti (übersinnlich) és
 - b. az érvényes.

Ez utóbbi teljesen független minden érzékelhetőtől, tehát nem érzékelhető (unsinnlich), szemben az előbb említett „érezékfölöttivel”. Az érzékfölötti

nemlétezőt nevezhetjük: „Übersein”-nak, míg az érvényes nemlétezőt, mint amelynek a léthez, illetve a valósághoz semmi köze sincs, lét- illetve valóságnélkülinek („unseiend”, „unwirklich”). Varga szerint beszélhetünk: I. érzéki létező, II. érzékfölötti nemlétező és III. érvényes nemlétező rétegekről. „Ezek közül a második a keresett metafizikai réteg, melyet a filozófiai gondolkodás – a szerző (Lask – kiemelés V. I.) szerint – léptenyomon összezavart az érvényes nemlétezővel...”²

Mi az, hogy „nemlétező” és „érzékfölötti”? Mít jelent Varga értelmezésében a metafizikai réteg? Az igazság a létezőben nyilvánul meg, s a metafizika tárgya nem más, mint ezen létező, illetve valóság. Varga ebből azt a végső következtetést vonja le, hogy a metafizika egyenlő a létező logikájával. Egy metafizikai rendszer felépítéséhez két dolog nélkülözhetetlen: „... az igazság logikai természetete, vagyis a logikai alapelvek és a létezés, illetve a valóság, fogalma...”³ – mondja.

Ezek után következhet a tényleges metafizikai réteg elemzése: az érzékfölötti nem létezőé. Itt már szükségképpen össze kell kapcsolódnia a metafizikai és ismeretelméleti problémáknak, hiszen elsősorban arra kell választ kapni, hogy az érzéki szimbólumokban megnyilvánuló ráció, hogyan jelenti az alapot, a lényegét. „Mert minden érzéki vonásnak, minden empirikus kapcsolatnak meg kell legyen a maga racionális, vagy a priori alapja, melyet a reális szimbólumok alapján kikövetkeztethetünk. A metafizikai lét tehát az „adottság” alapján való következtetés, de ő maga már nem adottság; a valóság egyes vonásai, az anyagi világ alkata szinte szükségképpen rámutat arra a racionális alapra, amely lényegét alkotja. Ez azonban már nem esik érzékeink alá.”⁴

Így a metafizika *logikai elvek és a létező közötti* belső összefüggéseket mutatja ki, és a létező világot mint örök igazságok megnyilvánulásait elemzi.

A létező a hatás egyetemes és objektív mechanizmusában mutatkozik meg, mely hatás az összes létező kölcsönhatásában jelen van. Ha a létezés annyit jelent tehát, mint hatni, akkor a létező fajai eszerint állapíthatók meg, illetve visszavezethetők különféle tevékenységekre. Varga nem tagadja el az N. Ach által felállított koncepciót, miszerint a létezőnek négy fajtája van: *formális* (pl. logikai), amelyek létezési módja az érvényesség; *ideális* (matematikai); *tudattartalom* (individuális tudatban létező tárgyak); *reálisak*, melyek létezési módja az egzisztencia. Varga a két utóbbit, a tudattartalmat (szellemi valóság) és a realitás (természeti valóság) terenumait véli tényleges létezőnek.

A realitás tárgyi struktúrája feltételezi az elemeket (érzéki minőségeket), ezek koordinációit (tér- és időbeliséget), a kategóriákat. Mindebből kiindulva, lehetséges a valóság végső elemeinek kutatása, amely már a logikum, s ezzel együtt a jelentés filozófiai értelmezését követeli meg.⁵

Az ontológia két vonatkozásban kerül kifejtésre munkásságában: egyrészt mint metafizika, a végső elvek vizsgálata (ehhez kapcsolódik a logika), és másrészt mint lételmélet (hyparchológia vagy fennállástan), amely a létezés

„hogyan” ját kutatja. Ez utóbbival a későbbiekben foglalkozunk. A vargai okfejtésben a létezés előfeltételei az ontológiai mellett pszichológiai és logikai jellegűek: „E logikai föltételt Bertrand Russel a következő módon formulázta: az existentia fogalmának több formája lehetséges, de valamennyi a „néha igaz” (sometimes true) fogalmára vezethető vissza. Azt mondjuk, hogy az φ x funkciót „a” argumentum kitölti akkor, ha φ a igaz; mármost, ha x néha igaz, akkor mondhatjuk, hogy vannak x-ek, amelyekre nézve a functio igaz, vagyis az argumentumok, amelyek az φ x-et kitöltik, léteznek (exist). Az existentiának – szerinte – ez az alapjelentése, s minden más erre vezetendő vissza. Ennek az okoskodásnak a mi szempontunkra nézve körülbelül a következő értelme van. Csak az létezik, ami létezhetik. Csak az létezhetik, ami igaz, tehát a lehetetlenség nem létezik.”⁶

Hogyan értelmeződik Vargánál az igaz, mint logikai érték?

Általában – az érték kérdését vizsgálva – szerinte az eddigi filozófiai irányzatok jó része túlzottan empirikus módon, pszichologizálva közelítettek a problémához. A kiindulópontnak a megismeréstől függetlennek kell lennie, és egyetemes érvényűnek. „Mihelyt az S–O viszonyából indulunk ki az érték mibenlétének megállapításánál, már fundamentális hibába estünk, mert az az egy dolog bizonyos: hogy S is valóság, az O is valóság, az érték pedig nem valóság. A fenti alapon tehát az értéknek csak két valóság viszonyában rejlő relatív sajátosságait vagyunk képesek többé-kevésbé megállapítani.”⁷ Meinong tárgyelmélete is e vonatkozásban az értékérzést preferálja, de a fentiekből következően ez a szempont nem célravezető.

Varga szerint nem lehet kiindulópont sem az S sem az O, sem a kettő viszonya, hanem az értékeség „...sajátos, sui generis természete.”⁸ Az érték metafizikájáról kellene beszélni akkor, amikor a priori határozzuk meg az érték természetét, tisztán teoretikus alapozással, csak ezután elemezhetjük az érték sajátosságait az egyes diszciplínákban.

Amint azt Böhm kimutatta, az *önérték* az, ami a kiindulópont lehet egy fundamentális értékelméletnél. A kanti értelemben vett észtvörvények a priori természete adja meg az alapot az érték általános logikai sajátosságainak elemeléséhez. Az érvényesség az elsődleges, amely a logikai törvényszerűségeken jelen van, s mint ilyen, az értéktörvények alapját is képezi.

„Az érték mindig valaminek az értéke, s így feltételez valamit. Nevezzük ezt tárgynak, amelynek értékéről szó lehet. Míg a logikai törvények az érvényességet, az értékeségnek kardinálisabb sajátosságát legtisztább alakjában juttatják kifejezésre, addig az értéktörvények ezen egyetemes érvényességű törvényeket bizonyos dolgokra, mondjuk: valóságokra való vonatkozásukban tekintik, s éppen ez az, amit speciálisan értéknek kívánunk nevezni. Azt kell tehát mondjuk, hogy az érték az érvényességnek a valóságra vonatkoztatott, tehát a valóságra alkalmazott kifejezésmódja.

Mert mit is jelent az: értékesnek lenni? Az értékeség csak olyan valamit jelenthet, ami sohasem változó, örök érvényességű. A valóság értékét tehát azon változatlan logikai mozzanataiban kell keresnünk, melyek a valóságtól

és változásaitól függetlenek, s így állandó jellegűek. Amint a formális logikai alaptörvények teljesen függetlenek a létezés kategóriáitól, - épp oly független az érték a valóság változásaitól. S azért a valóság és érték viszonya a létezés és érvényesség viszonyának egy speciális esete, ami más szóval azt teszi, hogy a valóság értékes vonásai a valóságtól függetlenek, s végső eredményben a logikai alapelvekben gyökereznek.”⁹ (8. o.)

A megismerés intuitív és diszkurzív módját elemezve kitér arra, hogy mivel az értékek specifikus világinenciók – Geyserre utal –, eltekintünk az S-O-tól –, egyfajta felsőbb egységben bennlévő absztrakciók, érvényességek. Izoláló jellegű, valóság-független, így a jó vagy a szép értékének érvényessége teljesen független a valóságtól. Viszont a morális és az esztétikai értékek vonatkozhatnak a szemléleti valóságra, a logika és a matematika alapelvei nem. Mi tehát az intuitív megismerés jelentősége? A jelentés megismerése, vagyis ismertté teszi számunkra a világ tárgyainak rejtett önértékű vonásait. Az intuitív megpillantásban a tartalom sokfélesége, egységes „nem szemléleti tudás”¹⁰ van jelen. A diszkurzív szétbontás az intuíció mellett ellenkező jelleggel lép fel. Hyparchológiájában – amellyel a következő részben szándékozunk foglalkozni – az értékfelfogásokat vizsgálva (Lask, Rickert, Natrop, N. Hartmann, Meinong, Böhm, M. Scheler) – úgy véli, a kérdés megválaszolatlan marad. Vagyis az, hogy az érték pusztán viszonyfogalom-e, vagy a tárgyak objektív vonása, minősége? Minden eshetőséget elemezve arra a következtetésre jut, hogy az érték csak mint *vonatkozás* fogható fel, ami azt jelenti, hogy „...egészen sajátos, a többi relációtól több tekintetben különböző mozzanat. Különbözik először a subjectív oldalon abban, hogy míg a többi tárgyi relációknál az alany elsősorban a megismerés theoretikus alapján áll, addig itt értékel, megbecsül, állást foglal, akar, vagy nem akar, szóval olyan magatartást tanusít, amely az előbbtől lényegesen különböző. A különbség azonban a tárgyi oldalon is megvan; megvan abban, hogy az érték sohasem tapad hozzá a tárgyhoz, mint annak objectív tulajdonsága, hanem a tárgyat egy olyan vonatkozású szférába állítja, amelyben az nincs alávetve a reá nézve egyébként kötelező subszistenciális törvényszerűségeknek. Tehát, ha pl. reális tárgyra is vonatkozik, ez a tárgy éppen az értékvonatkozás útján olyan helyzetbe kerül, hogy összes tárgyi tulajdonságaitól eltérő mozzanatok is mutat. Az axiológiai szférának a jellemzője az egyik oldalon az értékelő magatartás, a másik oldalon pedig a tárgy axiológiai beállítottsága, amely különbözik, s ha lehet azt mondani, igen sok esetben ellenkezik subszistenciális struktúrájával. Az értékviszony folytán keletkezett értékvalóságok tehát, mint ezekből látható, a dolgok egy sajátos fajtát képviselik, amelyeknek ismét egészen sajátos összefüggései vannak, és amelyek függetlenek mind az alanytól, mind a tárgytól, amelyek kapcsolatán felépülnek.”¹¹

A jelentés értékének értelmezésekor ki kell iktatni mindenfajta szubjektivitást és irracionálisitást. E probléma megoldásakor inkább Bolzonhoz, mint Kanthoz kapcsolódik két vonatkozásban. A „Vorstellung an sich” két elemet

rejt: a gondolkodástól való függetlenséget, és azt, hogy „...nem valóság, sőt nem is vonatkozik okvetlen a valóságra.”¹² (14. o.) A jelentés tisztán logikai, megmarad akár gondolom, akár nem, akár képezi a megismerés tárgyát, akár nem, így az igazság létezik ítélettől függetlenül is. Az ítélet előtt is érvényes. A jelentés tehát a valóságnak sem szüleménye, sem toldaléka.

Ha a jelentés a logikai törvények valóságon keresztül való aspektusának foglalatja, ha egymással állandó vonatkozásban állnak a jelentések, akkor az ítéletek hivatása lesz ezek feltárása. Vagyis: az ítélet logikai érvényessége az ítélet jelentésében keresendő, s az ítéletben a logikai tartalom, az *egységes* jelentés az, ami maradandó.

Ezek után várható, hogy felteszi Varga a kérdést: melyek az értékek sajátos jellemző vonásai? A valóság immanens logikai mozzanata „a jelentés nem létező, nem szemlélhető, nincs időben s végül igaz.”¹³ De mi a valóság? Leibniz alapján adja a feleletet: létezik az, ami hat ... reális valóság az, ami valamelyes módon hat. .. Ha valami hat, ez föltételez egy másikat, akire, vagy amire hat.¹⁴ „...ami értékes volt egy pillanatban, az értékes mindörökké, vagyis tértől és időtől független.”¹⁵

Az érték és a valóság két dimenzióban kapcsolódik össze. Egyrészt, ha a valóság és a szubjektum vonatkozását tekintjük, akkor beszélünk hatásbeli vagy eszközi értékekről (élv- és hasznóértékek), másrészt létezik a dolog belső logikai értéke a fentebb elemzett módon, amely független a szubjektum ítéletétől, amit önértéknek nevez a korabeli irodalom, itt elsősorban Böhmből merít. „Az önérték független az egyéni megítéléstől, tehát »impersonalis«, »superindividualis« ... nem összemérhető, mint a hatásbeli értékek, hanem abszolút természetű. Nincs értelme azt mondani, hogy valami »igazabb«, mint a másik, ellenben valami lehet élvezetesebb, hasznosabb.”¹⁶ Az önérték másik két fajában, a szépben és a jóban benne van az igazság, hiszen nélküle nem létezik az előző kettő. A szép és a jó is jelentésük logikai tartalma által válik értéké.

Amíg a jó megfelel az értékesség feltételeinek, a szép a szemléleti jellege miatt sajátos, azon túl, hogy magában foglalja azokat a belső logikai dimenziókat, melyeket az igaz és a jó. Varga az „irracionális elemek betolakodásának” nevezi a színek, formák, alakok s elrendezettségük világát, amelyek bonyolultabbá teszik a szép értékkritériumainak elemzését.

A valóság- és értékítéletek átgondolásakor jelzi, hogy a „valóságítélet a tárgy létvontkozásait igyekszik kiemelni. Az értékítélet azonban a tárgy értékességére, illetőleg az értéket kifejező jelzők, tulajdonságok megállapítására szorítkozik.”¹⁷ Az értékítéletek sajátos természete – mint a fentiekből is következik – a megismerés intuitív módjában rejlik, s az igaz, a jó, a szép értékjelzők speciális intenciókban keresendő.

Hogyan jut el a szubjektum ezek után a valóság jelentéseinek megismeréséhez? – teszi fel a továbbiakban a kérdést Varga. „Gnoseologikus koordinációnak” nevezi – Loskijj alapján – a tudat és a valóság összetalálkozását, (Loskijj: Die Umgestaltung des Bewusstseinbegriffs. Ruge féle Encyclo-

pádie I. 243 o.), amelynek eredménye igaz jelentések, érvényes ismeretek létrejötte. A „tárgytudat” fogalmának használatával – ti. a tudat, amire irányul valami tárgy ránk nézve –, a fenomenológia elemeit előtétélezve, a tudat funkcionális jellegére hívja fel a figyelmet. A gnoszologikus koordináció tehát nem más, mint az ismereti tárgy és a megismerő tudat logikai törvényeken alapuló koordinációja.

A logikai értéket elemző terjedelmes tanulmányának előszavában jelzi, hogy annak ellenére, hogy művének tárgya és elemzési technikája nem aktuális a húszas évek Kolozsvárában, mégis érvényes, mert: „Ma ... amikor minden érték átértékeléséről van szó, mikor a régi értékek romjai mellett az emberiség tétovázva keresi a romokon emelkedő új értékeink körvonalait – talán nem is éppen korszerűtlen az igazság természetéről elmélkedni.” Mielőtt a logikai érték részletes, kimerítő elemzésébe kezd, mielőtt dialektikáját, fenomenológiáját, dinamikáját értelmezi, vázlatosan érinti azokat a filozófiatörténeti hagyományokat, amelyek a probléma komplexitásához számára fundamentumként szolgálnak. Így a kantii, rickerti, husserli, böhmi, pauleri, laski teóriák jelentik a történeti-fogalmi keretet, amelynek összeegyeztetésére kísérletet tesz.

A filozófia – szemben a szaktudományokkal – az összes lehetséges igazságok kritériumainak megállapítására törekszik, s ha ez így van, akkor az ismeretelméleti dualizmus értelmében elemzendő a megismerendő tárgy és a megismerés folyamata. E dualizmus jelentkezik Rickert *Der Gegenstand der Erkenntnis* című művében, ahol a megismerő alany elemzése az első, mely alany sohasem lehet a megismerés tárgya. Ismeretelméleti alany nem más, mint a kantii értelemben vett *Bewusstsein überhaupt*, „... mely nem személyes és nem individuális, hanem a jelentkező világgal, mint tudattartalommal örökösén szemben álló elvi jelentőségű mozzanat.”¹⁸ A transzcendens megismerendő tárgy, amely a *Sollen* világát jelenti, amely elvi irányítást ad, szabályozó a megismerésben, melynek lényege a feltétlen érvényességben rejlik. A tárgy független az alanytól, de a fogalma követeli a szubjektumra utaló „kell” fogalmát. A kettő együtt érvényes, az ítélet formájában kerül a szubjektum hatáskörébe a transzcendens tárgy. Ezt a fajta dualizmust próbálja megszüntetni Böhm, hiszen, mint *Az ember és világa* című művében kifejti, ez épp oly használhatatlan, mint a metafizikai dualizmus. Ezért meg kell keresni egy olyan alapelvet, amely segít kiiktatni a fenti kettősséget, s ez Böhm szerint az öntudat, s annak közvetlen élménye. Böhm számára a megismerő szubjektum, az Én az elsődleges, s a megismerés tárgya nem más, mint a reális tárgy hatása következtében az Én által kivetített kép, amely nem tudatos tevékenysége az Énnek (ld. Böhm *Az ember és világa* IV. kötet 25–26. o.). Így válik a megismerés kétfázisúvá: 1. az Én önkéntelen alkotása és 2. az öntudatos utánképzés. A magamévá teszem azt, ami vagyok elve az öntudatos megismerés elve. Itt csak felelevenítjük a böhmi tételt: az Én a képben készen találja a jelentést, és ezt meg kell értenie. Azzal, hogy beviszi a transzcendens tárgyat az öntudatba, az Enbe, megkísérli a kettőssé-

get megszüntetni, azonban ez a szubjektivisztikus monizmus eléggé ellentmondásos. S itt is jelentkezik Varga Böhm-kritikája: „A tévedés abban van, hogy Böhm a logikum lényegét létező valóságnak fogta fel, midőn a világmagyarázat középpontjába az Ént, az öntudatot, vagy a szellemiséget állította. Ez az entitás, akár metafizikai, mint a világszellem, akár ismeretani szűkebb értelemben, mint az öntudat, a logikumnak csak hordozója lehet, de sem annak megteremtője, sem kizárólagos birtokosa.”¹⁹

A modern logikai dualizmus, mely a lét és az érvényesség kettősségét jelenti, elfordul az Én és a tárgy dualizmusától. E felfogás képviselői azt az elvet vallják, hogy az igazság logikai természetéből kell kiindulnunk ahhoz, hogy belső struktúrája megismerhetővé váljon. Az igazság nem valóság, térben és időben nem változik, örökkévaló.

A lét és az érvényesség gondolatának Varga szerint már a platóni dialógusokban, különösen a Sophistés-ben merültek fel gyökerei, Arisztotelésznél pedig a valóság-igazság-fogalom-jelentés egymáshoz való viszonyának értelmezésekor jelentkezett. A középkori filozófiai irodalomból Grosseteste lincolni püspök írásaiban vél felfedezni némi magyarázatot a lét és az érvényesség közötti különbségre, aki Ágostonra, Anselmusra építve, az igazság és a valóság egy és ugyanaz elvét képviselve teszi fel a kérdést: honnan ered a dolgok igazsága, mi annak kritériuma? Mivel minden létező az örök logosz megnyilvánulása, ezért minden, ami van, és ahogyan van - igaz. „Az igazság a lét teljessége, tehát a hiánynélküliség.”²⁰ Grosseteste nem tudta még definiálni az érvényesség fogalmát, csupán az igazság főbb jellemzőinek leírásához jutott el: így az igazság egy, szükségképpen, nem kell hozzá elismerés, sem nem teremtett, sem nem okozott és örökkévaló (kezdet és vég nélküli).

Továbbfolytatva a filozófiatörténeti barangolást a descartes-i „res et veritas aeternae” dilemmájába sodródunk, majd Leibniz „vérité de raison” és a „vérité de fait”-ról való tana idéződik föl. A megoldandó dilemma: mi az érvényesség, és hogyan működik?

A modern logizmus megalapítójának, Bolzanonak igazság-elmélete ad új szempontokat Varga számára az érvényesség fogalmának továbbfejlesztéséhez, de igazából Lotze az, aki ténylegesen és egyértelműen megkülönböztette az érvényességet a léttől. Lotze a létezőből indul ki, és jut el az érvényességhez. A tárgyak léteznek akkor is, ha nem tárgyai senki ismeretének, létük az elgondolástól független, s ez a lét Lotze szerint a valóság. A következőképpen értelmezi és összegzi Lotze idevonatkozó fejtegetéseit: „Amint tehát a tárgynak van az elgondolástól független léte, épp úgy a tételnek (ítéletnek – V. I.) is van a reális tárgyi vonatkozásoktól független érvényessége. Ugyancsak a dolgokról alkotott képzeiteinket megilleti a „való” jelzője, amennyiben bennünk történő, pszichikai folyamatok eredményei. Eltekintve azonban ettől a pszichikai tevékenységtől - tehát ha tisztán tartalmukat nézzük, akkor azok sem nem történnek, mint való események, sem nem léteznek, mint való tárgyak, hanem érvényesek.”²¹ Lét és érvényesség között nincs kapcsolat, mindkettő önmagán nyugvó alapfogalom. Lotze is vissza-

nyúl Platónhoz, mivel a lét és az érvény problémája legvilágosabban nála tűnik fel. (Szerinte Platón azért nem használja az érvényesség szót, mert nem találta a megfelelőjét a görög nyelvben.)

A továbbiakban Marty, Geysler, Meinong elméleteire hivatkozik. Ez utóbbtól kiemeli az érvényes tartalom és az élmény, valamint a megállás és a létezés közötti éles elválasztást.

A windelbandi felfogásban az érvényesség a „...létezők között fennálló összefüggések és vonatkozások foglalata... Az érvény birodalma magában nem egyéb, mint a forma és a rend, melyben a létező áll. ... A lét és érvény viszonya tehát a tartalom és a forma közötti viszony.”²² A probléma leg-részletesebb kidolgozását Lasknál, a *Die Logik der Philosophie und die Kategorienlehre* című művében találja: „A gondolható összessége - a szerző szavai szerint - két részre osztható, úgymint létezőre és érvényesre, ennek a dualizmusnak megfelel egyik oldalon a valóság, másik oldalon az érték, ami van és történik, s evvel szemben, ami érvényes.”²³ Így tehát az érvényesség a forma birodalma, „a forma formája”. Az érvényesség nem szakad el a létől, a létezőben is benne van a logikum. Ebből következően a tárgy és az igazság vonatkozásában nem lehet a prioritás kérdését föltenni. Vargának a laski jelentésfelfogás nyújt még útmutatást az érvényesség dilemmájának megoldására. Ha a forma és a tartalom egybefonódása az egész, akkor ez valójában a jelentésben rögzíthető, nem érvényes ősi viszonyából következik.

A hiányosságot ott véli felfedezni Lasknál, hogy az érvényesség, mint általános formáság, magában hordozza-e a „logikai tárgy speciális természetét”? – erre nem kapunk választ.²⁴

E hiányosságot pótolja Hazay Olivér elmélete (in: *Die Struktur des logischen Gegenstandes*. Berlin, 1915.), amelyben a „logikai tárgy” természetét konstruálja meg. Mi tehát a „logikai tárgy”? „A relatio. A relatio azonban már nem tiszta forma, hanem alogikus tartalommal van telítve. Ha tehát a logikai tárgyat meg akarjuk találni, akkor a relatív tiszta formáját élni kell választanunk a relatiós tartalomtól. A tiszta logikai: a relatív puszta formája minden tartalom nélkül.”²⁵ A történeti kirándulást Pauler és Husserl vonatkozó nézeteinek elemzésével zárja, minekutána létrehoz egy többé-kevésbé koherens értékelméletet.

A pauleri logikából a reduktió-elmélet és a logikai alapelvek (azonosság, összefüggés, osztály), s ezzel együtt az érvényesség rejtélyének körülírása fontos Varga számára. Az érvényességet a megmaradás, az örökkévalóság mozzanatában véli felfedezni, a logika lényegét az elvszerűségben látja. A husserli rendszer, amely átmenetet képez a pszichologizmustól a logizmusba, az érvényesség precíz fogalmát nem adja meg. Husserl fenomenológiai kutatásait elemezve, az válik számára egyértelművé, hogy mivel a tárgy és jelentése szétválnak létezési módjukban, így egy újabb dualizmus felállításának lehetünk tanúi, a lét és érvényesség problémájának megoldása elmarad.

Vázoljuk fel ezek után, mit jelent Varga számára a *logikai érték*, illetve annak dialektikája, fenomenológiája és dinamikája. A tényleges fundamen-

tumokat Kantnál találja meg, hiszen az ő értelmezésében transzcendentalizmus és logizmus között nincs lényeges, elvi eltérés. Ebből következően „...a létnek is csak akkor van értelme, ha a logikai sphaerába kerül, egyszerű, ha ésszerű, ha racionális, ha logikai mozzanatok hordozója.”²⁶ Valójában – mondja Varga Béla – ezzel lefektette Kant a logizmus alapjait, az érvényesség kérdésköre azonban nem kerül kifejtésre.

Az alapkérdés: *hogyan* valósul meg a *jelentés* a világban? A dolgok alapját bizonyos egyetemes érvényességű kiindulópont adja meg. Tény: mindennek van jelentése már a megismerő folyamat előtt. „A jelentés nem volt, vagy nem lesz, nincs sem reális, sem mentális egzisztenciája, független e léteztől, mint ahogyan bármely törvény független azoktól a tárgyaktól, amelyeknek rendjét megszabja, mint ahogy az embryo fejlődésének törvénye független az embryótól. ... A jelentésben tükröződik a tapasztalati világ törvényszerűsége, logikus mibenléte, egyszerűen theoretikus alkata. Goethe szavaival: Alles Faktische ist Theorie...”²⁷ A jelentés két vonatkozást kapcsol össze: az egyetemeset és az egyest, ez egyúttal a tapasztalat logikai struktúráját is adja: az általános törvényeknek az egyesben való konkretizálódását, specializálódását. A konkrét tárgy és a jelentés közötti funkcionális összefüggés azt is jelzi egyben, hogy bizonyos minőségű tartalom (=tárgy) bizonyos határozott funkciót lát el. Minden jelentésnek sajátos öntörvénye van, s mint ilyen, biztosítja annak kvalitását, a tartalom, a forma, a tárgy és a funkciója egységét. Felfogásában a *jelentés* és az *érték* fogalma fedik egymást. Ez következik számára abból a jelentésből, melyet Natorptól vesz át (vö.: Natorp: Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften 59–64 o.), hogy a „kvalitás-fokozás” törvényszerűsége a kozmikus egészben alapja lesz a jelentések értékbeli fokozatainak megállapításakor. Ha az érték (= önérték) nem változik térben és időben, akkor, Varga szerint, a dolgok önértéke nem lehet más, mint jelentésük.²⁸

A fenomenológia módszere lehetőséget biztosít a jelentés valóságbeli elemzésére, a genetikus dedukció és a redukció biztosítja, hogy feltárjuk az általános logikai törvényszerűségekből a fenomének világát, és fordítva. A husserli értelemben elemzi a tárgyiság, a lényeg és jelentés összefüggéseit. A lényeg a tárgy lényege, a jelentés annak jelentése, s egyben tárgyi igazsága is. A tárgyiság a természeti, szellemi (tudomány, erkölcs, művészet, jog) és matematikai, amely az előzőek sajátos konstrukcióját jelenti, s természetéből következően legközelebb áll a tiszta logikai törvényekhez. A valóság értelmezése az ontológia feladata, s mint ilyen, nem tarozik a jelen probléma elemzéséhez, de a leibnizi értelemben vett *hatás*, mely a létező legáltalánosabb tulajdonsága, átgondolására kerül, s mivel a hatás mindig feltételezi a tevékenységet, ezért a létező fajait a tevékenységek fajtái fogják meghatározni.

A valóság másik koordinációs ereje az *idő*, amelynek a megmaradás a végső alapja, s mint ilyen, az *erőre* utal, amely fogalomban – mondja Varga – a valóság realitása a legracionálisabb formát nyer. Ezt a szálát itt elvarrja Varga, s mivel számára a következőkben a valóság jelentés indivi-

dualitása és viszonyának tisztázása a fontos, ismét a husserli alapgondolatokhoz fordul.

„...A reális tárgy és a jelentés individualitása nem fedik egymást. A valóságban minden egyes tárgynak (pl. fának) van individualitása, míg a logikai síkban több tárgynak a jelentése ugyanaz...”²⁹ A jelentés a szellem alkotása, azé a szellemé, amely a megismerésben is domináns elem. A tudat fogalmában a megismerés elemei összekapcsolódnak, azonban e probléma részletes elemzése elmarad, s ezért szinte fejest ugrunk a valóság és a tudat, öntudat kérdéseibe. A megoldás kulcsa – ezt Varga is jól látja – az intencionalitás, a tudat „valamiről tudásának” a kérdése, amely nem esik messze a kanti transzcendentalizmustól. „... abban, hogy »tud valamiről« – s ez a lényege – már benne foglaltatik, hogy nem lehet substantia, mert a substantiáról is tud. „...A tudat tud az Énről is, vagyis az utóbbi lehet a tudat tárgya. Ebben az esetben öntudatnak nevezzük.”³⁰ Ezzel biztosítva van a tárgynak a megismerhetősége, vagy a megélhetősége, amely konstitutív eleme. A megismerés tehát közvetlen és a tudat szempontjából funkcionális, illetve a tudat funkcionális vonatkozások összefüggése.³¹

Szellemi alkotások, elsősorban esztétikai és morális értékek megalkotásakor teremt újat önmagából a tudat. A két értékvilágnak, mint az előzőekben már láttuk – részben Kantból részben Böhmből merít elemzéseiben Varga –, önértéke van. Ez nem jelent mást, mint a szellem önállósodott jelenlétét a világban. A világ lényegében azonban benne van az igazság, hiszen bármely tevékenység az igazság megvalósítására törekszik, az emberi szellem célja az igazság keresése és megvalósítása. Az igazság, tehát az az érték, amely a logikai érték,

A tudat aktív termelő ereje, a logikai struktúra alapvető jelentőségű az esztétikai jelentésben, vagyis a szépség nem gondolható el az igazság nélkül, ám ami igaz, még nem szép. „minden művészetben egy értelmes jelentés nyer reális kifejezést olyan formában, mely az esztétikai hatás fölkeltésének szolgálatában áll.”³²

Az esztétikum elemzésekor kiemelt fontosságúnak tartja a tartalom és a forma egységét, amely a jelentést, mint az esztétikai tárgy lényegét adja. Az erkölcsi érték elemzésekor – itt újra elsősorban a kanti hatás érvényesül – kitekint az akarat, a jó akarat és a jó szándék, az erkölcsi törvény, a köteleység problémáira.

A logikai érték, a logikum, mint láttuk, „átfogó erejű” a világban, s most már „csak” az a kérdés, hogyan alakul ki. Itt összekapcsolja az érvényességgel, amelynek megoldása nem nyilvánvaló, és nem egyértelmű, s Leibnizre utalva, a következőképpen látja megoldhatónak: „Legfennebb azt mondhatjuk, hogy az érvényesség a lehetősége annak, hogy bizonyos értékek kialakuljanak, s ennyiben scientia possibilium continet aeternas veritates, quae ab actualibus phaenomenis nunquam violantur ennek mintegy kiegészítése tovább: neque aliam in phaenomenis habemus aut optare debemus notam realitatis, quam quod inter se pariter et veritatibus aeternis respondent. En-

nek a lehetőségnek a »miért«-jére azonban nem találunk feleletet, s így bele kell nyugodnunk abba, hogy az érvényesség valami egyszerű felbonthatatlan mozzanat, amelynek kifejeződését elsősorban az egyetemes érvényű elvekben, az »észelvekben« kell keresnünk.”³³

Az érvényesség nem vezethető le a világból, és fordítva, a világ sem az érvényességből! Egy azonban világos: az érvényesség a világban valósul meg „...a világ és az érvényesség minden érintkezése egy törvény szülője, mely a jelentésben válik a megismerés számára megközelíthetővé, s amely éppen logikai alkatánál fogva örök értékkel bír. A tény és a törvény tehát soha el nem választható, s a legszorosabb funkcionális összefüggés áll fenn közöttük.”³⁴

Jelentés, dolog, értékesség ott és akkor függ össze, amikor az önmegvalósítás, a tevékenység minőségeit elemezzük. Annál értékesebb egy dolog, minél nagyobb tartalmi és formai intenzitással valósítja meg a logikumot.

Jegyzetek

- ¹ Varga Béla: *A subsistentia fajai. Adatok a hyparchológiához*. Budapest. 1928. 4. o.
- ² Varga Béla: *A metafizika helye és értelme napjaink bölcseletében*. Athenaeum, 1923. 1–3. 40. o.
- ³ I. m. 36. o.
- ⁴ I. m. 41. o.
- ⁵ Varga Béla: *A logikai érték problémája és kialakulásának története*. Budapest. 1922. 92. o.
- ⁶ Varga Béla: *A subsistentia fajai. Adatok a hyparchológiához*. Budapest. 1928. 11. o.
- ⁷ Varga Béla: *Valóság és érték. Kutatások a logikai érték problémájára vonatkozólag*. Kolozsvár, 1915. 5. o.
- ⁸ I. m. 6. o.
- ⁹ I. m. 8. o.
- ¹⁰ I. m. 12. o.
- ¹¹ Varga Béla: *A subsistentia fajai. Adatok a hyparchológiához*. Budapest. 1928. 42–43. o.
- ¹² Varga Béla: *Valóság és érték*. Kolozsvár, 1925. 14. o.
- ¹³ I. m. 27. o.
- ¹⁴ I. m. 28–29. o.
- ¹⁵ I. m. 34. o.
- ¹⁶ I. m. 34–35. o.
- ¹⁷ I. m. 36. o.
- ¹⁸ Varga Béla: *A logikai érték problémája és kialakulásának története*. Budapest. 1922. 3. o.
- ¹⁹ I. m. 12. o.
- ²⁰ I. m. 24. o.
- ²¹ I. m. 32. o.
- ²² I. m. 33–34. o.
- ²³ I. m. 35. o.
- ²⁴ I. m. 32. o.
- ²⁵ I. m. 39. o.
- ²⁶ I. m. 52. o.²⁷ I. m. 56–57. o.
- ²⁸ I. m. 75. o.²⁹ I. m. 98. o.

³⁰ I. m. 107. o.

³¹ I. m. 112. o.

³² I. m. 124. o.

³³ I. m. 137–138. o.

³⁴ I. m. 138. o. vö. Cassierer: *Leibnitz System*. Marburg, 1902. 213. o

BÍRÓ GYÖNGYI

AZ UNITÁRIUS EGYHÁZI ÉRTELMISÉG KÖNYVTÁRAI A XVI-XVII. SZÁZADI KOLOZSVÁROTT

Tanulmányunkban¹ először áttekintjük annak a három kolozsvári unitárius intézményi könyvtárnak a történetét, amelyet az egyházi értelmiség használhatott a XVI–XVII. században, majd magánkönyvtáraikról szólunk.

Kutatómunkánkat² még nem tekinthetjük befejezettnek, ezért nem foglalkozunk a viszonylag teljességre törekvő könyvtár-rekonstrukciók után megválaszolható kérdésekkel: az unitárius egyházi értelmiség olvasmánykultúrájának jellemzésével, az unitárius tulajdonban volt könyvek és kéziratok³ viszonyával, más kárpát-medencei protestáns egyházi értelmiség könyves műveltségével történő összehasonlításával, az európai művelődés szellemi áramlatainak⁴ megjelenésével.

I. A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRAI

A XVI–XVII. században a lelkészi pályára készülő erdélyi unitárius ifjak csak a kolozsvári unitárius kollégiumban kaphattak kollégiumi képzést. Az iskola belső életéről, így a benne folyó oktatásról Gál Kelemen monográfiája⁵ mellett a nemrégiben megjelent és a még megjelenés előtt álló iskolai jegyzőkönyvek⁶ alapján alkothatunk teljesebb képet.

A két kollégiumi könyvtár történetéről viszont nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre. Katalógusa egyiknek sem maradt fenn, ezért állományukat a kollégium tulajdonosi bejegyzése alapján azonosított kötetek segítségével ismerhetnénk meg.